

Assumpció Malgosa*

En 1977, Domènec Campillo publicà el seu primer llibre sobre Paleopatologia, titulat *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. Des d'aleshores els seus llibres i articles omplen les biblioteques de qualsevol investigador que s'interessi per la paleopatologia, aquí al nostre país, i arreu. Si en els seus inicis es va especialitzar en la paleopatologia del crani mercès a la seva professió com a metge neuròleg, aviat va anar tractant tot tipus d'anomalies i patologies que deixen empremta en l'os i, en general, en els vestigis antics.

El llibre *Introducción a la Paleopatología*, publicat per l'Editorial Bellaterra, és precisament el compendi de tots aquests anys i també dels coneixements que la pràctica mèdica, la investigació, l'estudi, la comparació i les ensenyances han anat forjant. A més, el llibre presenta d'una manera molt sistematitzada tota aquesta informació, de manera que tant l'expert com l'inexpert en paleopatologia pot seguir pas a pas el que cal fer, el que es pot trobar, què configura un diagnòstic i fins on es pot reconstruir la malaltia en el passat.

Tal com diu el títol, el llibre és una introducció al camp de la paleopatologia i ens presenta tant la manera de procedir, com la de diagnosticar totes les possibles anomalies i patologies. El llibre està molt correctament il·lustrat. Pràcticament no hi ha fotografies, però inclou molts dibuixos; tractant-se d'un llibre introductori, els dibuixos i esquemes són sovint més aclaridors que les pròpies fotografies, en les quals és més difícil de fer notar aquell aspecte concret que es vol destacar. Val la pena fer esment que la majoria de dibuixos són obra del mateix Domènec Campillo, de manera que pot focalitzar l'interès del lector en allò concret que vol mostrar, alhora que ens demostra també els seus dots com a dibuixant.

La primera part del llibre, la de Generalitats, fa un repàs a les característiques del material ossi i a les anàlisis prèvies a l'estudi paleopatològic, així com a les tècniques de les quals s'ajuda aquest. Defineix el tractament que cal donar al material ossi per tal de poder-lo analitzar correctament, la identificació i situació dels diferents elements en funció dels plans anatòmics i els mètodes de diagnòstic antropològic. Amb la selecció de les fitxes i esquemes antropològics més informatius, facilita al lector la primera aproximació a les dades antropològiques útils per al diagnòstic paleopatològic. Seguidament, descriu concisament però clara les diferents tècniques radiogràfiques e histològiques que sovint acompanyen el diagnòstic.

La segona part tracta la Metodologia. S'inicia aquesta amb la importància de la contextualització de les restes i la classificació i descripció del tipus de lesions òssies. La part metodològica continua amb el procediment d'inspecció en cada conjunt ossi -el crani, la columna vertebral i les extremitats-, fent-nos aturar en aquells llocs anatòmics en els quals les alteracions òssies solen ser freqüents; també fa una especial atenció a la pelvis femenina i la problemàtica derivada de la maternitat. Després, fixa l'atenció en la metodologia necessària per a l'anàlisi de les diferents patologies i anomalies: les malalties infeccioses, les neoplàsies, els traumatismes i les malformacions; n'analitza els factors que les produeixen, les localitzacions i morfologia més comunes.

La tercera part del llibre és potser la part més clàssica i, de fet, el nucli del llibre. L'autor hi relaciona i descriu la majoria de patologies que es poden trobar en l'esquelet. Les patologies queden classificades segons la seva localització i/o origen: patologia osteoarticular, infecciosa, tumoral, metabòlica, traumàtica, odon-

* Professora de Paleoantropologia i Biologia Humana. Unitat d'Antropologia. Departament de Biologia animal, Biologia vegetal i Ecologia. Universitat Autònoma de Barcelona

tològica i malalties congènites. A més, sintetitza en poques pàgines el seus aprofundits coneixements sobre la trepanació cranial, les tècniques, les evidències de supervivència, etc. Aquesta tercera part inclou també uns capítols no estrictament patològics però estretament relacionats. En primer lloc, l'estudi paleopatològic de restes momificades escrit pel Dr. Conrado Rodríguez, que ens acosta a un tipus de material menys freqüent a les nostres terres, però no per això impossible de trobar-l'hi, ja que en llocs i ambients determinats poden produir-se els processos de momificació. L'anàlisi paleopatològica pren, però, una dimensió diferent ja que els exàmens que s'hi poden fer s'acostaran més en alguns casos a les autòpsies que a l'habitual estudi amb ossos. El segueix un capítol sobre la contribució de l'art a la paleopatologia, en el qual ens remet a obres d'art, algunes d'elles molt famoses, que reproduïen personatges o situacions patològiques. El darrer capítol d'aquesta part està dedicat a les pràctiques rituals cruentes i es fonamenta en gran part en l'anàlisi de marques en els ossos humans, anàlisi elaborada pels Drs. Miguel C. Botella, Inmaculada Alemán y Carmen J. García.

La quarta part es titula "Nuevas Concepciones". En aquesta part, Domènec Campillo ens aproxima a la seva concepció de l'estrès, que el porta a considerar aquest tema com l'anàlisi d'un conjunt de causes predisposants i no d'estricta consideració paleopatològica. Contraposa aquesta visió a la d'altres autors, la majoria procedents de l'àmbit de l'Antropologia o de les escoles americanes, que utilitzen el concepte anglosaxó que permet englobar sota la paraula estrès aquelles patologies i anomalies que no tenen una única etiologia i que es deuen més a un estil o manera de viure. També dedica un capítol als canvis tafonòmics que poden ocasionar errors en el diagnòstic i que constitueixen la pseudopatologia.

Acaba aquesta part amb un capítol dedicat a les noves tecnologies, en el qual alguns dels seus col·laboradors més propers ens acosten a les metodologies d'anàlisi que procedeixen de la bioquímica i la fisiologia, la microscopia i l'abrasió dentària, i la biologia molecular. Els dos primers estan relacionats amb la caracterització ali-

mentària dels pobles del passat. Així, M. Eulàlia Subirà resumeix la informació que proporcionen les anàlisis dels isòtops estables i els elements traça, i Alejandro Pérez-Pérez ens acosta a l'estudi dels patrons d'estries dentàries en relació tant a les fonts com al processament de l'aliment. Finalment, Joaquim Baixaries ens recorda que també es poden aplicar sobre l'os tècniques immunològiques i moleculars tant per a la caracterització individual com per a la de microorganismes patògens.

Acaba l'obra amb un conjunt d'apèndixs dedicats a facilitar al lector la part més pràctica del procés de diagnòstic paleopatològic. En primer lloc, ens posa dos exemples del protocol descrit en el capítol 3 i que ens acosta al procediment de treball. En aquest apartat s'han inclòs fotografies en lloc dels dibuixos per tal d'aproximar-nos encara més a la realitat dels casos paleopatològics. L'apèndix II es dedica a la terminologia mèdica amb nocions clares sobre el vocabulari més freqüent i l'ús correcte o incorrecte d'algunes expressions. En els següents apèndixs, III, IV i V, ens acosta als termes anatòmics, paleopatològics, antropològics i arqueològics a través de la nomenclatura sistematitzada (*Nomina anatomica*, *Thesaurus*). L'apèndix VI inclou les recomanacions del Comitè per a la base de dades de restes òssies de la *Paleopathology Association*, que estableixen el protocol d'ús internacional i que constitueixen la forma bàsica d'actuació. Continuant amb els aspectes de protocol, s'inclou una proposta de valoració dels paràmetres paleodontològics. Els apartats sobre patocenosi i tafonomia tanquen el capítol d'apèndixs. Finalment, el glossari, sempre útil, facilita la feina als no iniciats en el tema i arrodoneix aquesta *Introducción a la Paleopatología*.

Es tracta doncs d'una obra completa, que tracta pràcticament tots els temes possibles en paleopatologia i acosta aquesta temàtica tan difícil a tots aquells estudiosos interessats en la vida i les seves dificultats en el passat. És, sobretot, un llibre útil, una obra bàsica que no pot faltar en les biblioteques d'Antropologia, Arqueologia, Prehistòria i en general Història de l'Antiguitat, Història de la Medicina i, naturalment, en les biblioteques més especialitzades en Paleopatologia.

BUXÓ, R. 2001, *L'origen i l'expansió de l'agricultura a l'Empordà: del neolític a la romanització*. Col·lecció Estudis, 3. Biblioteca d'Història Rural. Girona, 207 pàgines.

Josep M. Llorens i Rams *

"L'agricultura i la humanitat són mútuament depenents i en aquest treball intentarem descriure com aquesta estreta simbiosi ha pogut elaborar-se a l'Empordà": un àmbit geogràfic d'abast reduït –l'Empordà en sentit ampli, l'Alt i el Baix– analitzat des d'una amplíssima perspectiva cronològica –del neolític a l'arribada dels romans– i uns objectius finals de gran volada. Heus aquí el nucli a partir del qual s'articula aquesta nova obra de síntesi sobre agricultura prehistòrica i protohistòrica que ens ofereix el Dr. Ramon Buxó. Si les dues primeres eren la transposició de la seves tesis de llicenciatura i de doctorat, en aquesta ocasió ens trobem amb una aplicació concreta de la metodologia de treball i d'anàlisi desenvolupada progressivament des de fa anys tant a les obres esmentades com en una llarga sèrie d'articles especialitzats.

El treball està estructurat en tres parts ben diferenciades: la primera, de caire introductori, tracta aspectes metodològics i taxonòmics. La segona analitza les transformacions d'un paisatge cada cop més humanitzat per les activitats agrícoles i aquestes mateixes activitats al llarg del període cronològic establert. La tercera està dedicada a l'estudi detallat i diacrònic de les diverses plantes conreades, de les tècniques de treball agrícola, dels sistemes de conreu, de la conservació, l'emmagatzematge i la transformació del producte d'aquesta activitat. En resum, una summa de la primerenca agricultura empordanesa.

Si bé és cert que aquests temes ja han estat tractats des de variades perspectives i orientacions i en diverses ocasions pel mateix autor, una de les aportacions més notables d'aquesta obra és precisament la seva concreció en una àrea limitada, seguida fil per randa.

Des dels inicis de l'activitat agrària fins al moment del contacte de la població empordanesa amb els colonitzadors grecs; dels primers assentaments neolítics fins al nucli inicial de Sant Martí d'Empúries i l'esplendor de l'època ibèrica, palesada en els grans jaciments del Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac a Ullastret i Mas Castellar, a Pontós, sense oblidar tota la munió d'altres assentaments dels diferents períodes cronològics dispersos per la plana empordanesa, per les seves vores i per les comarques que l'envolten.

L'autor té sempre present que darrera de les llavors, de les eines de treball, de les sitges, de les restes arqueològiques que proporcionen la base documental, empírica, de la recerca, en la qual fonamentar les hipòtesis, hi ha unes comunitats humanes en dialèctica constant amb el medi ambient, amb l'entorn en què viuen i desenvolupen llur activitat i amb el qual interactuen i al qual transformen. Un entorn que de mica en mica esdevindrà cada cop més humanitzat, un "paisatge humà" en un sentit semblant al que aquesta expressió tenia per a Yvette Barbaza en el seu *Le paysage humain de la Costa Brava*: "El paisatge humà resulta de la relació dialèctica entre un medi físic determinat, relativament estable (a escala històrica), i un grup humà mòbil, dinàmic, que l'explota i l'afaiçona en funció de l'evolució de les tècniques i de les conjuntures històriques, polítiques, econòmiques, socio-culturals..." (*El paisatge humà de la Costa Brava*, Barcelona, Edicions 62, 1988, p. 5).

No es tracta només de la presentació de dades empíriques, que hi són, i ben completes i actualitzades. Les restes i dades arqueològiques serveixen de fonament a un ben travat discurs històric i en alguns moments etnològic. És allò tan repetit, conegut i aparentment

* Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona

1.- *Metodología y técnicas para la recuperación de restos vegetales (en especial referencia a semillas y frutos) en yacimientos arqueológicos*. Cahier Noir, 5. Girona, 1990 i *Arqueología de las plantas. La explotación económica de las semillas y los frutos en el marco mediterráneo de la Península Ibérica*. Crítica /Arqueología. Barcelona, 1997.

assumit que deia Grahame Clark ja fa un grapat d'anys: l'arqueologia no estudia objectes, estudia éssers humans. Éssers humans en societat, unes societats que, mitjançant l'estudi de les traces dels treballs agrícoles que practicaven, es manifesten, ja des de bon començament, molt dinàmiques.

I no és balder remarcar aquest punt per tal com l'obra es publica dins d'una de les col·leccions de la Biblioteca d'Història Rural, és a dir, una sèrie "no arqueològica", planejada per historiadors i orientada fonamentalment cap a un públic acadèmic i erudit més interessat en temes d'història rural medieval, moderna i contemporània que no en problemàtiques arqueològiques i prehistòriques. A tall de referència, el període cronològic més proper tractat fins ara en un altre volum de la mateixa Biblioteca fa referència a l'època medieval. Aquest fet pot contribuir, de retop, a apropar els historiadors "documentalistes" a allò que pot aportar l'arqueologia en general a la ciència històrica i a fer que els arqueòlegs acabem –sempre que sigui possible, ateses les circumstàncies en què s'han de desenvolupar la major part dels treballs arqueològics que es duen a terme actualment a Catalunya– fent el salt qualitatiu cap a la interpretació històrica de les dades, cada cop més abundoses, que es recuperen en les intervencions arqueològiques.

El llenguatge utilitzat, que no rebutja el tecnicisme quan convé, però tampoc el vocabulari d'ús corrent, una narració fluida i ben estructurada, fan que el llibre que comentem pugui ser llegit amb profit per arqueòlegs,

historiadors, estudiants i fins i tot per un públic no acadèmic, interessat pels problemes del camp actual o per la història empordanesa. La dedicatòria "als homes i dones de l'Empordà que han viscut i viuen treballant en l'agricultura" no és accidental. Més aviat és una declaració de principis.

Com és habitual en els treballs de l'autor, l'obra va acompanyada d'una extensa i actualitzada bibliografia (en aquest cas, 221 títols), de manera que suposa un estat de la qüestió que abasta un marc més ampli que el que li atorga el títol, i la fa especialment indicada per a qui vulgui iniciar-se en els temes i problemàtiques que tracta. La il·lustració, sintètica i ben seleccionada, ha patit en algun cas les conseqüències del format de la col·lecció, evidentment no plantejada per encabir els tipus de gràfics que solen ser habituals en obres de temàtica arqueològica. Això no suposa, per descomptat, cap obstacle per a la lectura atenta de les seves pàgines, ans al contrari. En algun gràfic obliga a fixar-s'hi amb una mica més de detall que si fos de format més gran.

En resum, *L'origen i l'expansió de l'agricultura a l'Empordà: del neolític a la romanització* és una obra de temàtica i metodologia específicament arqueològiques, orientada cap a un ventall de públic molt més ampli del que sol ser l'habitual consumidor d'aquest tipus de publicacions, i que pot contribuir a mantenir el contacte i el diàleg científic entre aquells historiadors que basen llurs recerques en les fonts escrites i aquells que les basen en les fonts arqueològiques.

DEDET, B., amb la col·laboració de GARDEISEN, A., 2001, *Tombes et pratiques funéraires protohistoriques des Grands Causses du Gévaudan (Aveyron, Gard, Lozère)*, éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, DAF 84 (amb 356 pàgines, 249 figures i 49 taules de repartició).

Enriqueta Pons i Brun *

Les muntanyes dels Grands Causses de Gévaudan (França) comprenen una part del massís septentrional del Llenguadoc, al cor d'un país cristal·lí amb alçades que van entre 560 m i 1247 m sobre el nivell del mar. Al sud es troben les muntanyes de Cevennes i a sud-est els *causses* de Larzac, de Blandas i de Campestre-et-Lac i a nord-est els *causses* del Cantal. És un vast conjunt d'esplanades massisses i àrides en contacte amb muntanyes antigues i regades per torrents i rieres que han esculpit gorges i congostos molt estrets i profunds –els valons– que circulen per la zona i neixen a les Cevennes.

L'obra tracta d'un examen exhaustiu de les pràctiques funeràries en aquest indret àrid i dur –els Grands Causses de Gévaudan– durant la Protohistòria, entre el Bronze final II-III i la segona edat del Ferro. Encara que l'autor considera que no es tracta d'una recerca sistemàtica, ja que li manquen molts aspectes que no depenen d'ell, –com ara l'organització de l'espai funerari, les relacions entre tombes i hàbitats, els túmuls que falten per excavar, els buits sobre el terreny–, la veritat és que quan llegeixes la segona part del llibre, on de fet s'exposen les pràctiques funeràries emprades, no trobes a faltar aquelles mancances de les quals es queixa l'autor. Precisament a causa d'aquestes mancances, l'autor té cura d'esmenar totes les possibilitats conegudes i per conèixer en el camp de les pràctiques funeràries, com si es tractés d'un territori en perfectes condicions de poder ser investigat. Efectivament, no és la primera vegada que Dedet investiga sobre temes de caràcter funerari en altres territoris veïns, com per exemple les garrigues llenguadocianes, i ens consta que és un camp al qual fa temps que es dedica en exclusiva.

La primera part del llibre tracta d'un inventari exhaustiu de cada jaciment recopilat, un veritable treball de camp laboriós que ocupa la meitat de l'obra. La segona part aborda un treball més sintètic i agradable, on s'han tingut en compte els aspectes de l'estructura funerària, com la descripció i la localització de la tomba, l'agrupament

de les tombes, la identificació del difunt (tractament del cos, identificació de l'edat i del sexe), o la identificació dels elements que acompanyen el difunt (ornamentació, vaixel·la, objectes personals). En els capítols finals del llibre s'exposen les pràctiques funeràries pròpiament dites.

Com ja s'ha dit més amunt, la primera part del llibre reagrupa les dades relatives de les tombes protohistòriques de Gévaudan disponibles el gener de 1998 – 240 llocs compilats i repartits en quatre zones: Causse de Sauveterre, Champ des Blanquets, Causse de Mende (Causse d'Aveyron, Lozère); Plateau de Bondons (Lozère); Causse Méjan, Can d'Artigues (Lozère), Causse Noir (Aveyron, Gard, Lozère)– que formen quatre capítols entre les pàgines 23 i 211. Cada jaciment està situat per ordre alfabètic segons zona geogràfica i conté el grup territorial –*causse*–, la unitat geogràfica, el municipi –la *commune*– i el nom del lloc, respectant els noms de l'excavació feta per cada arqueòleg. Per a cada sepultura identificada en sengles jaciments, s'ha pres en compte la bibliografia, el lloc de conservació dels materials, la situació i l'excavació, les estructures de l'excavació, les restes humanes, el material mòbil, la fauna, la cronologia i d'altres. En tots els casos s'especifica la metodologia aplicada per tal de seguir amb facilitat i comprensió el vocabulari usat i l'anàlisi dels elements. Destaca en aquest aspecte la descripció del material ceràmic fet a mà utilitzant les codificacions de vores i fons de Dedet-Py 1975, i dels motius i tècniques de vasos excisos de Dedet 1980, i les formes dels recipients del Bronze Final són classificats segons el sistema establert per Dedet-Roudil 1994. També s'ha recorregut a especialistes, com és el cas de l'antropòleg H. Duday, per a l'estudi de les restes humanes del difunt, o de l'osteòloga A. Gardeisen per a l'estudi dels ossos faunístics.

Aquesta primera part del llibre, tan explícita i detallista, ja augura l'èxit de la segona part del llibre, que és el tema principal –les pràctiques funeràries–, des de la tomba, passant pel difunt i els objectes materials, fins a arribar a les possi-

bles connotacions socials i espirituals que impliquen el fet de l'enterrament dels nostres semblants.

El capítol 5 tracta de la tomba i/o del monument funerari. Es descriuen almenys vuit tipus d'estructures entre cavitats naturals, monuments reutilitzats –dolmens, cistes, túmuls–, túmuls de nova construcció i d'altres tipus. L'estudi més interessant és el dels túmuls de nova planta, que és el tipus més nombrós i característic del territori –uns 160 exemplars entre el Bronze Final i principi de la segona edat del Ferro. Per a la descripció del túmul s'han diferenciat dos aspectes principals: l'estructura formal del túmul –materials, dimensions, disposició dels materials, estructures que el contornegen o limiten, muntatge, etc.– i la zona sepulcral o lloc on es disposen les restes humanes, que també n'hi ha de diferents tipus determinants. La majoria d'aquests tipus de túmuls de nova planta abriguen difunts no incinerats, encara que hi ha casos d'incineració primària i secundària. El capítol s'acaba amb la localització, l'agrupament i mode d'agrupament de les tombes. El capítol en si és un treball molt útil per la varietat d'estructures de tombes que es presenten en aquesta àrea i per la seva claredat explícita, que pot ajudar fàcilment a fer comparacions amb altres regions properes i no tan properes per definir diferències o semblances socials, i possiblement contactes interregionals.

El capítol 6 tracta dels difunts, l'element bàsic per al qual s'han construït els monuments sepulcrales. La base documental es presenta molt irregular i a sobre no s'ha trobat en cap sector dels Causses de Gévaudan un jaciment amb la totalitat de les tombes excavades, per la qual cosa resulta complicat arribar a conèixer l'evolució i l'organització completa d'un grup funerari. Així, per exemple, s'han trobat restes antropològiques en 157 tombes, però només s'han pogut estudiar en 47 tombes (67 morts). En aquests últims s'han fet els estudis osteològics pertinents per determinar el tractament del cos, el nombre d'individus per tomba, l'edat i el sexe. En conclusió es confirma el predomini de l'ús de l'enterrament individual en totes les èpoques i així com en el Bronze final només s'observen alguns casos d'enterraments dobles, en l'edat del Ferro se'n troben de més de dos individus, i en un sol cas, de cinc. En qüestió d'edats, els adults representen el 83,63 %, i es distribueixen de manera harmònica entre homes i dones, mentre que els joves, els adolescents i els nens estan molt poc representats. Una de les tasques més interessants del llibre ha estat l'estudi del tractament del difunt –incinerat o no incinerat; enterrament primari o enterrament secundari. D'aquest estudi es dedueix que la incineració és relativament important durant l'edat del Bronze final II i III, i que, tot i observar-se'n una davallada en el període de transició a l'edat del Ferro, torna a augmentar a 1/3 de la població durant l'edat del Ferro; el dipòsit primari incinerat no és conegut fins a la segona meitat del s.VII aC i el dipòsit primari no incinerat és el cas més repetit en totes les èpoques –76 exemples en 66 monuments, dels quals 55 són enterraments indi-

viduals, 6 enterraments dobles i un amb 5 individus. A més, en 5 monuments d'enterraments no individuals s'observa el doble tractament dels individus –incinerats i no incinerats–, la qual cosa demostra la complexitat dels usos funeraris a què s'ha hagut d'enfrontar l'autor. Tot això és, a més, resumit en taules de repartició que expressen d'una manera visual la tasca portada a terme, i la facilitat amb què l'autor ens ho posa en safata per engrandir l'interès dels estudiosos, fins i tot dels més mandrosos.

El material moble i les restes faunístiques localitzades en les tombes són concebuts com a components del ritual funerari. D'aquesta manera, després d'una descripció tipològica dels materials en el capítol 7, aquests són associats a altres elements que s'impliquen en el tractament social del mort (capítol 8 i un annex d'A. Gardeisen sobre les restes faunístiques) i fins i tot relacionats amb creences mortuòries (capítol 9).

En el capítol 8 s'estudien les traces d'un tractament social de la mort i a partir d'aquestes es dona una imatge de l'organització social de la població en estudi. Així s'ha arribat a la conclusió que no tots els individus eren tractats de la mateixa manera i que només els adults (entre joves i madurs, homes i dones) eren enterrats en túmuls, mentre que el cas dels infants no queda reflectit en l'arquitectura de la tomba. Les diferències del tractament del cos entre les edats –naixement, infància, adolescència, adult– mostren que l'edat dels morts és un paràmetre de primera importància en el ritual dels Grands Causses de Gévaudan, on el túmul sembla reservat al difunt adult i/o adolescent. És molt interessant l'establiment de matrius que associen els morts incinerats o no incinerats amb l'aixovar metàl·lic d'acompanyament, on es pot endevinar una discriminació sexual pel mobiliari, distinció reforçada per les dades antropològiques. La imatge social que s'observa és la d'una societat jerarquitzada que té en compte criteris naturals –edat i sexe–, i sens dubte una posició social diversificada.

El capítol 9 versa sobre temes que afecten tot allò relacionat amb la mort: la presència d'elements que simbolitzen la dansa de la mort, la preocupació pel crani o per la ment, el més enllà, el “després” de la mort, el menjar funerari, són temes que deixem a l'abast del lector, ja que es tracta de creences complexes difícils d'abordar ara i aquí.

En general, un estudi solemne pel que fa a les pràctiques funeràries dels Causses de Gévaudan, entre el Bronze Final IIIa i final de la primera edat del Ferro (vers 500 aC), de fàcil lectura, ben acompanyat de dibuixos, plànols i taules de repartició que alleugereixen amb encert l'estudi dens que provoca aquesta classe de recerques. L'annex final sobre la implicació de les restes faunístiques en les implicacions rituals i espirituals que acompanyen les cerimònies mortuòries és un gran encert, ja que estem mancats d'aquesta classe d'estudis tan necessari per comprendre part del ritual. I és que d'ençà que el fet de l'enterrament va esdevenir una necessitat de l'espècie humana, se l'ha d'abordar en tots els aspectes, inclosos els no substancials.

SANMARTÍ, J., BELARTE, M.C., SANTACANA, J., ASENSIO, D., NOGUERA, J. et alii 2000 *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre), Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Arqueomediterrània 5, 244 pàg. 345 il·lustracions.*

Enriqueta Pons i Brun *

La publicació de l'assentament del Barranc de Gàfols, un jaciment situat al Baix Ebre, ha resultat un element clau per a l'estudi de principis de l'edat del Ferro a Catalunya i el comerç arcaic a la costa catalana. Un dels avantatges del llibre és l'estudi complet del jaciment, des del seu descobriment fins al seu esgotament. No obstant, el jaciment era conegut a través de moltes publicacions parcials que els autors han anat presentant en reunions i revistes científiques i que ens han anat preparant des de l'inici de les excavacions i troballes superficials de la zona, publicacions que es troben al llistat bibliogràfic del llibre. A més, el jaciment del Barranc de Gàfols fou seleccionat després d'una prospecció prèvia de la zona per ser excavat en extensió, mitjançant excavacions sistemàtiques, des de l'any 1991 fins el 1998, amb només dues interrupcions. Els resultats del llibre són, però, fruit d'un treball d'investigació d'un equip entusiasta dirigit per J. Sanmartí, i gràcies al projecte PB86-078 amb el finançament de la DGICYT.

El llibre està precedit per un pròleg de J-L. Maya (+), en el qual especifica la importància de l'estudi que es fa del jaciment en si mateix i dels annexos que van darrera del llibre, els quals estableixen una relació entre l'assentament i l'entorn circumdant. El plantejament del llibre està fet amb una perspectiva de futur, centrat en un àmbit geogràfic i històric que pretén donar a conèixer tots els ets i uts de la protohistòria del Baix Ebre. Consta de vuit capítols que descriuen el territori, l'emplaçament (cap. 1, 2), la dinàmica de l'excavació (cap. 4 i 5), les estructures urbanístiques i arquitectòniques (cap. 6), els materials mobles (cap. 7) i acaba en un apartat de conclusions (cap. 8) on els autors s'esplaien en l'anàlisi funcional, social i cultural de l'assentament en el temps i en l'espai.

La identificació de dos moments d'utilització de l'assentament, un corresponent a les darreries del Bronze final (segona meitat del s. VIII i mitjan VII aC) i l'altre al principi de l'edat del Ferro (primer terç del s. VI aC) dona

peu als autors a obrir un capítol que parla del poblament protohistòric de la zona de l'Ebre inferior i que engloba des del poblament de tradició dels camps d'urnes fins als vilatges protourbans de la primera edat del Ferro i el contacte amb el món fenici (cap. 3).

El desenvolupament dels capítols sobre l'estructura general del jaciment (cap. 4), la dinàmica de l'excavació i de l'estratigrafia (cap. 5) i el desenvolupament arquitectònic i de les estructures i dels agençaments interns (cap. 6) es fa tenint en compte les característiques dels dos períodes identificats, que es desenvolupen precisament en un moment cronològic d'importants canvis estructurals: el pas d'una arquitectura incipient i sense cap planificació prèvia –construccions aïllades de cases de planta subrectangular i construïdes amb materials peribles– amb la presència d'unes estructures protourbanes –pla urbanístic format per agrupacions de cases adossades de planta rectangular i separades per carrers de traçat rectilini, paral·lels i perpendiculars entre ells. Les cases estan construïdes amb un sòcol de pedres i les superestructures es fan en toves. La introducció de la tova en la zona del Baix Ebre es relaciona en aquest jaciment i en d'altres similars de la zona amb els primers contactes fenicis. Els autors no descarten la possibilitat que aquest fenomen protourbanístic que forma part de la sedentarització acabada en aquesta zona hagi tingut influències de les terres de l'interior –on el protourbanisme es desenvolupa a l'edat del Bronze– a través de la via de l'Ebre, però la realitat és que els contactes colonials acceleren el procés de l'urbanisme i de la sedentarització del poblament de la costa catalana a partir del s. VII aC. El capítol 5 tracta de l'excavació i dinàmica estratigràfica, i és el més extens del llibre, amb 238 il·lustracions. En aquest capítol es descriu l'excavació de cadascun dels recintes descoberts –19 pel període 2 i 10 pel període 1–, així com els elements arquitectònics, la distribució dels agençaments interns, els nivells d'ocupació i de rehabilitació i la repartició espacial del material mòble, i se n'expo-

sen fotografies, plànols, estratigrafies i dibuixos. És l'apartat més interessant, ja que es tracta de la base empírica del llibre i dels resultats finals. Per això cal agrair als autors que hagin estat tan explícits en aquest apartat.

L'estudi analític de l'arquitectura (cap. 6) i, en especial, de l'ús de la terra per a la construcció dels murs i teulats, i a la vegada dels agençaments interns que defineixen l'organització de l'habitatge –banquetes, llars i forns, presatgeries, suports, etc.–, ha servit com a model per a un projecte d'arqueologia experimental que es va desenvolupar entre els anys 1998 i 2000 i que va tenir lloc a la creació a l'aire lliure d'un laboratori d'arquitectura protohistòrica del Vendrell (Baix Penedès). Els autors han volgut expressar en aquest llibre els resultats obtinguts de l'arqueologia experimental de l'esmentat Laboratori, de la construcció de dues cases del Barranc de Gàfols (recintes I i II del poblat del període 2 en les pàgines 143-150 del cap. 6). L'experiment està especialitzat en la construcció en terra, sobretot en l'elaboració i aixecament de toves per a la construcció de les superestructures de les cases i en la construcció en terra massiva barrejada amb palla per als teulats i agençaments interns, sense oblidar els detalls de finició de les estructures, com l'arrebossat dels murs, el paviment dels sòls o el cobriment i protecció de les llars. La finalitat d'aquesta experimentació és veure el deteriorament dels edificis construïts en terra, a més de la seva resistència a través del temps i de les inclemències. I el fet més important de tot això és que ha enganxat la il·lusió d'un alumnat que a la llarga pensa destinar la seva vida a l'arqueologia.

L'estudi del material moble (cap. 7) ha estat classificat en diverses categories en relació als objectes trobats: els recipients ceràmics, els objectes ceràmics no recipients –*pondera*, capfoguers, peces discoïdals–, els molins i els metalls. A part de la descripció morfològica i funcional de cada categoria dins de cada període es destaca la presència de la ceràmica a torn –importada o imitada– i l'aparició d'elements metàl·lics –de ferro–, els quals apareixen per primer cop al Baix Ebre i en contacte amb el món fenici.

Els recipients ceràmics s'estudien en dos grups principals: els fets a mà, que són majoritaris en els dos períodes (entre el 98 % i el 87 % respectivament), i els realitzats a torn, que formen la resta. Els fragments de recipients ceràmics fets a torn responen a àmfores o *pithoi* de procedència fenícia en el període 1, i a àmfores, *pithoi* i altres procedències en el període 2. L'anàlisi de les pastes de les ceràmiques a mà (annex 5 de J. Buxeda) ha diferenciat dos grups de tallers, essent el majoritari (entre un 98 % i un 97 %) d'origen autòcton, mentre que la resta pot procedir de fora de la zona, encara que possiblement procedeixi de la zona veïna. En canvi, l'anàlisi de les pastes de la ceràmica a torn ha diferenciat varis tallers (14 grups diferents d'una mostra de 22 exemplars), la major part caracteritzats per la presència de roques metamòrfiques, un

fet que fa incompatible un origen local o regional. Els autors del llibre es decanten per una procedència sud-peninsular, de tallers situats entre Màlaga i Múrcia.

Un dels aspectes més interessants de l'estudi dels recipients fets a mà ha estat fer primer de tot una divisió en tres grups seguint criteris funcionals i tractaments de les superfícies, a partir dels quals s'han establert els criteris morfològics. El brunyit dels vasos és un criteri fiable per definir la vaixela de taula, així com les dimensions i el gruix de les parets d'un envàs permeten identificar amb un marge de seguretat els vasos d'emmagatzematge. Una classificació subjectiva, però comprensiva a l'hora d'establir resultats. El que compta és saber l'ús i la funció del recipient.

Dels recipients a torn, es té en compte la seva procedència, producció i funcionament. En aquest cas és important el fet que es tracta de les primeres importacions fenícies i de les primeres introduccions de recipients fets al torn, cosa que ens dóna una cronologia aproximada de la primera meitat del s. VII aC per a la fase final del període 1, i del 575-550 aC per al final del període 2. (L'annex núm. 6 tracta de tres datacions radiocarbòniques que s'ajusten de manera imprecisa a les datacions proposades per la tipologia ceràmica).

Dels altres materials mobles, els molins tenen una dedicació especial. Tots són del tipus de vaivé i es caracteritzen per una considerable varietat formal. Es troben en tots els recintes on ha aparegut alguna estructura de combustió, a excepció d'algun recinte, el IV, que contenia 5 molins, fenomen que el defineix com a espai especialitzat en la transformació de cereals. S'han analitzat restes residuals dels molins per definir el producte transformat (annex 3 de J. Joan) i s'han interpretat els molins com a instruments no solament de transformació de productes cerealístics, sino també d'elements trituradors i maçadors de glans i/o minerals. En cap cas no s'han donat mostres de productes barrejats, i resulta clar que cada molí tenia un ús exclusiu i que deu tenir a veure amb la forma, dimensions i litologia del molí.

El darrer capítol tracta de les conclusions, on els autors s'esplaien en l'anàlisi funcional, social i cultural de l'assentament en el temps i en l'espai. La comparació de les activitats econòmiques i culturals dels dos períodes de l'assentament partint de recursos idèntics posa de manifest el pas d'un poblament semisedentari a un altre amb una sedentarització acabada.

El llibre s'acaba amb més de 150 referències bibliogràfiques, 6 annexos interdisciplinars –estudis faunístics, carpològics, antracològics, ceramològics, de residus, i datacions radiomètriques– i un resum ampli en castellà. En fi, una obra molt útil i interessant que completa el compendi dels poblats protourbans que van apareixent a les riberes baixes de l'Ebre i que a poc a poc van puntejant la vora de la costa catalana i llenguadociana, a les darreries de l'edat del Bronze i principi de l'edat del Ferro, en el moment just dels primers contactes fenicis.

Maria Carme BELARTE, Josep POU, Joan SANMARTÍ, Joan SANTACANA (editors científics), *Tècniques constructives d'època ibèrica i experimentació arquitectònica a la Mediterrània*, Actes de la I Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 20, 21 i 22 de gener del 2000), Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Arqueomediterrània 6/ 2001, 189 pàgines.

Maribel Fuertes*

Aquest volum recull les actes de la I Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, celebrada el mes de gener del 2000. La reunió aplegà diversos equips d'investigadors que treballen en el camp de la recerca de tècniques constructives a l'antiguitat i, també, la seva aplicació mitjançant l'experimentació arquitectònica. Es presentaren un total de 10 comunicacions centrades en el marc geogràfic de l'àrea mediterrània. Aquests projectes es basen en la reconstrucció d'estructures arqueològiques sobre la base de les dades obtingudes en el procés d'excavació, amb dues finalitats principals: la comprovació empírica de les hipòtesis plantejades durant aquest procés, i la presentació del patrimoni arqueològic adaptada a la comprensió d'un públic majoritari.

La recerca en el camp de l'arquitectura domèstica, dels materials i de les tècniques de construcció ha estat una adquisició tardana dins de la disciplina arqueològica. L'interès per aquest tema s'inicià a la dècada dels 80, i ha anat creant un sòlid camp d'estudi fins a l'actualitat. Una de les conseqüències d'aquest interès ha estat el sorgiment, en la darrera dècada, de diversos projectes sobre experimentació i reconstrucció arquitectònica. La realització de la reunió de Calafell presentà el marc necessari per fer un balanç i sotmetre a debat els diferents projectes realitzats a l'àrea mediterrània en els darrers anys. Les diverses ponències presentades manifesten la validesa de l'aproximació empírica com a eina de treball per a la comprensió de molts aspectes relacionats amb les tècniques constructives emprades a l'antiguitat.

Tots els treballs que recull aquest volum parteixen de la descripció i la interpretació arqueològica de cada jaciment objecte d'intervenció, a més de la descripció detallada dels processos d'execució de la reconstrucció i les reflexions fruit dels resultats obtinguts. Es desprèn

que l'èxit d'aquests projectes és el resultat de la conjunció de tres factors fonamentals: la base teòrica (fruit de la recuperació arqueològica o l'etnoarqueologia), el procés d'execució (solucions als contratemps inherents a aquest tipus de projectes) i el resultat obtingut (didàctica, comprovació d'hipòtesis).

Cal destacar un primer grup d'articles que exposen l'estat de la qüestió sobre el coneixement arqueològic dels materials i les tècniques de construcció a l'època protohistòrica. En primer lloc, Cl. A. de Chazelles exposa els coneixements actuals sobre aquest tema a la zona de la Gàl·lia meridional remarcant les tècniques de construcció en terra. Aquestes tècniques tenen un paper preponderant en els sistemes constructius de la plana litoral, assimilable a l'àrea ibèrica peninsular i contraposada a la construcció continental que es documenta a la vall de l'Aude o del Llenguadoc Oriental, dels quals l'autora fa un breu repàs.

Seguidament, M. C. Belarte descriu "Les tècniques constructives al món ibèric" i realitza una interessant anàlisi sobre els problemes específics que afecten el camp del coneixement constructiu a l'àrea ibèrica. Entre aquests problemes, tracta l'origen, l'inici i el desenvolupament de certes tècniques de construcció. L'autora incideix en la dificultat d'interpretació i de definició de diversos elements constructius, sobretot pel que fa als realitzats en terra.

En aquest sentit, en l'article de F. Sala hi ha valuoses reflexions sobre les tècniques de construcció documentades a l'àrea alacantina. Aquesta autora qüestiona la uniformitat o simplicitat que sovint s'ha atribuït a l'arquitectura ibèrica. A través de l'estudi de les estructures en terra documentades al jaciment de l'Oral mostra que l'ús de la terra per a la construcció implica un ampli coneixement dels recursos tècnics i de les possibilitats d'aquest material.

* Col·laboradora del Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona

Un segon conjunt d'intervencions engloba la presentació de diversos projectes de reconstrucció arquitectònica. La lectura d'aquests articles mostra en primer lloc la diversitat de possibilitats i estratègies de difusió del patrimoni, alhora que planteja les problemàtiques de l'adequació a les visites i de la museïtzació dels jaciments. En segon lloc evidencia les dificultats inherents a aquests tipus de projectes, sobretot pel que fa a l'elaboració d'hipòtesis i solucions per a les parts no conservades.

La presentació de les experimentacions arquitectòniques practicades al jaciment neolític de Khirokitia a Xipre, a càrrec de O. Daune-Le Brun, es basa en la restitució de cinc cabanes de planta circular i un llenç de muralla. Aquesta comunicació ens permet observar el procés de treball amb terra en un àmbit geogràfic on tradicionalment s'ha construït amb aquest material fins avui dia. Aquest fet va permetre una estreta col·laboració entre l'equip d'arqueòlegs i un grup de paletes autòctons amb experiència en la utilització dels mateixos materials que s'empraven en època neolítica. Els resultats d'aquesta estreta col·laboració han estat un seguit de solucions constructives basades, per una banda, en el coneixement arqueològic, i per l'altra banda, en l'experiència constructiva dels paletes. Es detallen particularment els processos d'elaboració de les toves, les solucions aplicades per a l'elevació d'estructures, arrebossats i estabilitzants aplicats, obertures i els processos de construcció dels teulats.

H. Bonet, E. Díes i F. Rubio presenten la restitució d'una casa ibèrica en el jaciment de la Bastida de les Alcuses (Moixent, València). És una intervenció emmarcada dins el projecte del "Área Didáctica y de Investigación Arquitectónica", executada l'any 1998. Aquest projecte forma part d'un altre iniciat pel SIP el 1990, que també inclou l'excavació arqueològica, un programa de recuperació i consolidació del conjunt arquitectònic i una oferta de visites guiades i tallers didàctics. La restitució de l'habitatge fora dels límits del poblat ha permès construir un espai annex equipat per a la realització d'activitats didàctiques relacionades amb la cultura ibèrica. Amb aquesta finalitat, la casa, distribuïda en quatre estances, presenta reproduccions de diversos atuells per fer comprensibles les diferents funcionalitats de les sales. El procés d'execució de la restitució ha permès als autors experimentar sobre molts dels interrogants i problemàtiques que presenta l'arquitectura ibèrica, com són les cobertes planes de terra, la ventilació i els acabats de l'obra. A més, s'ha pogut elaborar un estudi sobre tot el procés constructiu (preparació i provisió de materials, fabricació de toves...), i la periodització i organització del treball en cadascuna de les parts de l'obra. Finalment, el projecte inclou un pla de manteniment que ha permès observar l'evolució i el manteniment de l'habitatge.

J. Chausserie-Laprée i N. Nin presenten el projecte de conservació i reconstrucció de l'hàbitat protohistòric de

l'Illa de Martigues, a la Provença. Aquest jaciment presentava les estructures construïdes en terra inusualment ben conservades, a causa d'una peculiar sedimentació (incendis repetits, submersions parcials...). Oferia, així, una àmplia visió de les tècniques arquitectòniques i de les pràctiques domèstiques del sud de França durant l'edat del ferro. Aquestes estructures mostren la importància de la terra crua en la construcció, tant en murs com en estructures interiors, decoració i manteniment de la casa. El jaciment, que fou excavat dins l'àmbit urbà, requeria, doncs, un projecte per conservar aquestes restes, i es va optar per la reconstrucció d'una part del poblat. Els vestigis es conserven sota un immoble construït l'any 1988. Els baixos d'aquest edifici són de vidre, fet que garanteix, alhora, l'observació i la protecció de les restes. La presentació d'aquestes restes fou concebuda com un espai museístic, amb recreacions de les peces trobades durant l'excavació. Es tracta del procés de reconstrucció més antic recollit en aquest volum. La valoració del projecte durant aquests anys és, segons els autors, un èxit de la conciliació de la realitat arqueològica i l'eficàcia museogràfica.

L'equip format per J. Pou, J. Santacana, J. Morer, D. Asensio i J. Sanmartí presenta el projecte d'interpretació arquitectònica *in situ* de la ciutadella ibèrica de Calafell. Fou iniciat l'any 1992, amb la pretensió de transformar el conjunt arqueològic en un model que permetés la comprensió de les restes per part d'un públic no especialitzat. Per això no només s'ha intervingut arquitectònicament en el jaciment sinó que s'ha museïtzat el seu interior. En la vessant de l'experimentació arquitectònica, el projecte incideix en aspectes com la inclinació de les teulades i els materials utilitzats per construir-les, la utilització de la terra premsada amb encofrats, tàpia, i l'alçat en pedra pel que fa a les muralles. També es tracten temes com ara l'experimentació en la recollida i circulació d'aigües i la sortida i tiratge de focs. Pel que fa a la vessant de difusió es descriuen les solucions adoptades per mostrar la diacronia o superposició dels diferents períodes del jaciment i els diversos tractaments restitutius i museogràfics emprats en cadascun dels sectors per tal de donar una visió en conjunt de l'espai urbanístic, la xarxa viària i el sistema defensiu de la ciutadella. Els criteris de la museïtzació interior mostren diverses estratègies de presentació al públic: mentre que hi ha espais museïtzats amb rigor, amb rèpliques de les peces documentades als seus interiors durant l'excavació, d'altres s'han tematitzat sobre aspectes generals de la vida ibèrica.

A. Jimeno, A. Sanz i J. P. Benito presenten l'actual pla director de Numància, que coordina diverses actuacions centrades en tres camps bàsics: conservació, investigació i difusió. Aquest últim punt ha incorporat la reconstrucció arquitectònica com a fórmula per facilitar la visita al jaciment, ja que aquest, a més de presentar la juxtaposició de la ciutat romana per sobre

de la celtibèrica, presenta alteracions de reconstruccions poc rigoroses efectuades al llarg del segle XX, dificultant encara més la comprensió del conjunt. Després d'expressar els problemes de conservació i documentació de Numància, els autors parlen dels criteris de reconstrucció emprats per a l'aixecament d'una casa celtibèrica, basats en la documentació disponible, en la interpretació de les plantes arqueològiques i en la tradició etnogràfica de la zona. També s'ha reconstruït un tram de muralla de 30 metres amb la intenció que aquest element ofereixi una comprensió més clara de l'espai urbà. Pel que fa a la ciutat romana, s'ha triat el tipus de casa més generalitzat en el jaciment, en la qual dominen moltes de les solucions constructives de les cases indígenes. En els interiors es documenten elements de decoració clàssica, que també han estat restituïts. Aquesta intervenció es presenta com una bona solució per a molts altres jaciments que, com Numància, difícilment poden transmetre una visió comprensible de les seves restes, ja sigui per superposició d'estructures o de fases cronològiques.

L'experimentació arquitectònica, tal com mostren aquests projectes, sempre implica interpretació a través dels estudis i els criteris arqueològics, els quals proporcionen les pautes de les intervencions, mentre que per a les solucions per a les parts no conservades en excavació es recorre a l'etnoarqueologia, l'arquitectura tradicional o l'extrapolació de dades arqueològiques documentades en altres jaciments de les mateixes característiques.

En la major part dels projectes presentats s'experimenta estrictament la construcció, però no la forma d'obtenció dels materials constructius ni dels equipaments utilitzats, requisits que han de ser necessaris per poder avaluar la productivitat constructiva, tant temporal com econòmica, a l'antiguitat.

Dintre de les possibilitats de presentació del patrimoni s'aprecien dues estratègies: la reconstrucció dins el jaciment, on la visualització de la casa encaixa en la seva ubicació original i dóna major facilitat per a una visió completa del jaciment, i la restitució d'habitatges a l'exterior dels jaciments, en espais lliures, propers, sense possibilitats d'interferir en el registre arqueològic i amb possibilitat d'afegir edificis annexos per a diverses infraestructures (vegeu la Bastida de les Alcuses). Pel que fa a la museïtzació dels interiors s'ha optat, majoritàriament, per l'exposició de restitucions de peces documentades en els àmbits reconstruïts, i puntualment es recorre a la presentació temàtica d'objectes sobre una determinada activitat.

Per últim, cal destacar dos projectes de restitucions arquitectòniques, la causa i la finalitat dels quals han estat, en primer lloc, l'experimentació com a eina didàctica, i en segon lloc, la comprovació d'hipòtesis i experimentació sobre les tècniques constructives emprades a l'antiguitat.

P. González, A. Bardavio, J. González i C. Masvidal presentaren el projecte d'arqueologia experimental i les seves aplicacions didàctiques entorn a l'arquitectura prehistòrica del Vallès, del qual es desprèn el potencial que representa l'experimentació arqueològica per a l'ensenyament. El projecte utilitza el mètode de la simulació a través de l'observació, l'anàlisi i la reflexió sobre les restes materials del passat com a estratègia pedagògica. L'equip, que treballa en col·laboració amb l'institut d'ensenyament secundari de Sant Quirze del Vallès, va organitzar un crèdit variable d'introducció a l'arqueologia a les aules, que realitzà entre els cursos 1995/1999. Aquesta iniciativa es concretà amb la realització d'una rèplica a escala 1:1 d'una cabana neolítica prenent com a punt de referència l'assentament de la Bòbila Madurell. Aquest fet, a més de constituir un pas endavant en la participació escolar concretada en la realització de tallers de reproducció d'objectes diversos, que duren un dia, va mostrar el valor educatiu de l'experimentació (fer, veure i comprendre).

Per últim, cal esmentar la presentació dels resultats dels tres primers anys d'actuació en el laboratori experimental d'arquitectura protohistòrica del Vendrell, a càrrec de J. Morer, M. C. Belarte, J. Sanmartí i J. Santacana, on es palesa la utilitat de l'aproximació empírica per a la disciplina arqueològica. Iniciat amb l'objectiu de verificació d'hipòtesis de reconstrucció, el laboratori ha portat a terme la construcció de dues cases, a escala natural, documentades al jaciment protohistòric del Barranc de Gàfols. Aquest jaciment ha permès documentar, gràcies a un incendi, restes molt interessants per al coneixement de la construcció. La reconstrucció en els terrenys utilitzats pel laboratori ha implicat per una part la construcció de rèpliques de les parts conservades i documentades al jaciment i paral·lelament la interpretació i l'elevació de les parts no conservades. L'experiment ha servit per crear diverses valoracions en temes interessants com ara la creació de pisos superiors, i la fabricació de toves: tipus, assecatge i col·locació. També s'ha elaborat una base de dades climatològiques i les seves repercussions en el manteniment de les estructures. Aquest projecte ha permès també un registre de les hores invertides i de les quantitats dels materials emprats per a cada tasca, per poder quantificar el rendiment del treball constructiu. Les actes de la I Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell són, sobretot, una font d'experiències, cosa que fa amena la lectura de cadascun dels seus articles. El mèrit i l'èxit d'aquesta reunió recauen en la decisió de posar en contacte els diversos equips que han treballat darrerament en l'experimentació arquitectònica a l'àrea mediterrània i permetre'ls intercanviar experiències i obrir debat sobre temes metodològics i empírics que han dificultat i/o contribuït a la realització dels seus projectes. Alhora, permet que el lector obtingui una visió més pràctica de les tècniques de construcció emprades a l'època protohistòrica i valori l'esforç d'aquests equips per presentar al públic un patrimoni arqueològic comprensible.

Antoni Palomo*

Una de les mancances més evidents en la didàctica de les ciències socials és l'absència gaire bé total que existeix de propostes per al coneixement del nostre passat més remot: la prehistòria. Són gaire bé absents en el mercat materials de suport (publicacions especialitzades, material informàtic...) que permetin donar nous enfocaments en l'aprenentatge de la prehistòria als professionals de l'ensenyament.

La prehistòria i per tant per defecte l'arqueologia, ciència social que ens permet donar un cos interpretatiu històric al nostre passat sense documents escrits, passa sovint desapercebuda en els inicis dels cursos escolars. La prehistòria, 99% de la història de la humanitat, s'enllesteix ràpidament i els escolars no es deslliuren dels tòpics d'origen decimonònic sobre la vida dels homes i dones del passat.

En aquest context l'aparició del llibre "Retorn a la prehistòria" d'Isabel Boj és una sorpresa necessària dins del context de difusió dels moments més endarrerits de la nostra història, tan mancada de treballs que permetin obtenir una visió general per al gran públic, especialment destinat als professionals de l'ensenyament. L'Isabel Boj, arqueòloga i didacta és ben coneixedora de la problemàtica de la difusió dels passats en el nostre país i el llibre que publica es un bàlsam per aquesta situació.

La seva proposta pren com a repte donar a conèixer les més modernes dades sobre el procés que ens ha conduït a ser humans i d'altra banda relacionant-ho en un territori concret com el català, no mancant referències d'altres indrets. Per dur a terme aquest repte l'autora defuig d'una visió cronològica i encaixada de la prehistòria, sinó que es decanta per referències evolutives, tecnològiques i econòmiques, més aptes a l'hora de caracteritzar la realitat dels grups humans de la prehistòria. Malgrat això, ens dona la possibilitat de situar els fets en un marc cronològic concret, consultant les darreres pàgines del llibre.

"Retorn a la prehistòria" ens invita al redescobriments de la prehistòria del principat, mitjançant la visita de jaciments, alguns d'ells actualment amb infraestructures especialitzades per una correcta difusió patrimonial tan entre el gran públic com entre els especialistes (Mines de Gavà, Abric Romaní, La Cova del Toll, El Reclau Viver...).

Aquest periple al passat ve condimentat de descripcions precises sobre processos tecnològics determinants per una bon comprensió d'allò quotidià i essencial per comprendre el que ens fa humans. Aquestes descripcions ens apropa a la tecnologia de la pedra tallada, a l'encesa de foc, a la ceràmica, a la metal·lúrgia del bronze i del ferro en un context arqueològic concret.

L'ús que fa Isabel Boj de la bibliografia moderna i especialitzada li permet contextualitzar en jaciments concrets els processos tecnològics elementals, els canvis econòmics i ideològics realitzant sovint binomis didàctics molt útils com: foc/Abric Romaní, neolitització/La Draga, mort en el neolític/Bòbila Madurell ...

D'altra banda cal destacar la qualitat dels dibuixos realitzats per en Francesc Riart i Xavier Hernández, als quals cada vegada més ens veiem més acostumats dins i fora de les publicacions especialitzades d'arqueologia, afegint imatge a la prehistòria amb gran precisió i rigor.

La lectura d'aquest llibre pot permetre al lector fer un retorn a la prehistòria amb seguretat de que el text expressa coneixements moderns, contrastats i prèviament madurats des dels punts de vista d'una arqueòloga educadora. És infinitament més complex i laboriós realitzar un text destinat per al gran públic que per especialistes, aquesta és potser l'aposta més agosarada que pot realitzar un arqueòleg compromès en la normalització dels coneixements del nostre passat i en definitiva en l'amortització social del nostre patrimoni.